

ԱՐՏԱՇԵՍ ԱԲԵՂՅԱՆ. ՄԵԾ ԲԱՆԱՍԵՐՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉԸ

Բանալի բառեր – Արտաշես Արեղյան, Գևորգյան ճեմարան, Ներսիսյան դպրոց, գիտամանկավարժական գործունեություն, Բեռլինի համալսարան, Գերմանա-հայկական ընկերություն, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմ, Բեռլինի Հայոց ազգային խորհուրդ, Հայկական լեզու

Խորհրդային Միության փլուզմամբ և Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերակերտմամբ ստեղծված բարենպաստ պայմանները հնարավորություն ընձեռեցին վերաարժևորել մշակութային և քաղաքական այնպիսի դեմքերի գործունեությունը, որոնք գործում էին վտարանդիության մեջ և խորհրդային գրաքննության ու տաբուների պատճառով հանիրավի մոռացության էին մատնվել հայրենիքում: Այդպիսին է նաև հասարակական գործիչ, բանասեր, մանկավարժ և թարգմանիչ Արտաշես Արեղյանը, որի ստեղծագործական և հասարակական-քաղաքական հսկայածավալ գործունեությունը դեռևս գիտական ուսումնասիրման և գնահատանքի չի արժանացել:

Արտաշես Գաբրիելի Արեղյանը ծնվել է 1878 թ. հունվարի 1-ին (հին տոմարով՝ 1877 թ. դեկտեմբերի 19-ին) Նախիջևան գավառի Աստապատ (Թագազյուղ, Թագաքենդ) գյուղում: Արեղյանները XIX-XX դդ. Նախիջևան գավառի նշանավոր տոհմերից էին¹: Ա. Արեղյանի հավաստմամբ՝ տոհմի նախահայրը եղել է Պետրոսը, որը հավանաբար ապրել է XVIII դարում և հենց այդ ժամանակ ստացել Ադրեղ մականունը կամ ծաղրանունը, քանի որ նրա ընչացքներից մեկը եղել է սև, իսկ մյուսը՝ սպիտակ (թուրքերեն՝ «ադ»): Դա նկատի առնելով՝ համազյուղացիները նրան անվանել են «Ադ-բեղ», իսկ գերդաստանը՝ «Ադբեղենք»: Այս անվանումը «բարեփոխվելով»՝ հետագայում ձևավորել է Արեղյան ազգանունը²:

1884-1887 թթ. ընկած ժամանակահատվածում Ա. Արեղյանը, որին մանուկ հասակում Մկրտիչ էին անվանում, սովորել է հայրենի գյուղի ծխական դպրոցում: Հետագայում նա գրել է. «Տարիներ հետո, երբ ինձ համար ծննդյան վկայական պիտի հանեինք, նոր երևաց, որ ինձ մկրտող քահանան Արտա-

¹ Տե՛ս Այվազյան Ա. Ա., Նախիջևան, պատկերագրող բնաշխարհիկ հանրագիտակ, Երևան, 1995, էջ 216-217:

² Տե՛ս Արեղեան Ա. Գ., Տոհմագրություն և ինքնակենսագրություն, գրի է առնվել 1945 թ., Ռոթվայլ, Վյուրթեմբերգ:

շես է մակագրել անունս իր մատյանում, իսկ ծնողներս Մկրտիչ են կոչել հանգուցյալ հորեղբորս պատվին»¹:

Աբեղյանների ընտանիքում կրթության հարգը գիտեին, և ինչպես Ա. Աբեղյանն է նշել, «ամենքը դպրոց հաճախած են, գրի սև ու սպիտակին ծանոթացած»²:

1887-1890 թթ. նա ուսումը շարունակել է Շուշիի թեմական դպրոցում: Ապագա բանասերի ու մանկավարժի կյանքում և մասնավորապես դաստիարակության գործում մեծ դեր է ունեցել նրա հորեղբայրը՝ մեծանուն լեզվաբան-գրականագետ Մանուկ Աբեղյանը, որին Արտաշեսի հայրը հանձնարարել էր հոգ տանել որդու ուսման մասին: Մ. Աբեղյանը, որն այդ տարիներին ուսուցիչ էր Թիֆլիսի Հովնանյան օրիորդաց դպրոցում, 1890 թ. պատանի Արտաշեսին ընդունել է տալիս Ներսիսյան դպրոց, որտեղ նա ուսանում է 1890-1895 թթ. և ընկերների հետ ստեղծում է «Հայկազյան ընկերություն» աշակերտական գաղտնի խմբակը: Այս կերպ սկիզբ են առնում նրա առնչություններն ազգային խնդիրներին:

Արդեն Գևորգյան ճեմարան տեղափոխված Մ. Աբեղյանը Ներսիսյան դպրոցը բարձր առաջադիմությամբ ավարտած եղբորորդուն հրավիրում է Էջմիածին: Հայաստանի ամենաերևելի կրթական հաստատությունում՝ Սուրբ Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, Ա. Աբեղյանը 1895-1899 թթ. աշակերտում է այնպիսի մեծությունների, ինչպիսիք էին Մ. Աբեղյանը (հայոց լեզու, հայ գրականության պատմություն), բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանը (անտիկ, եվրոպական և ռուս գրականություն, ռուսաց լեզու), Գարեգին արեղա Հովսեփյանը (հայկական մատենագրություն), Ստ. Կանայանցը (հայոց պատմություն, համաշխարհային պատմություն, գերմաներեն), Պերճ Պռոշյանը, Ստեփան Մալխասյանցը և ուրիշներ: Գևորգյան ճեմարանի ուսումնառատ մթնոլորտը բարերար ազդեցություն է ունենում պատանի Արտաշեսի հետաքրքրությունների և անհատականության ձևավորման վրա, ինչն ակնառու է հետագայում լույս տեսած նրա մի շարք ստեղծագործություններում:

Գևորգյան ճեմարանն ավարտելուց հետո Ա. Աբեղյանին հրավիրում են Շուշի, որտեղ շուրջ մեկ տարի նա հայոց լեզու է դասավանդում թեմական դպրոցում: Ուսումնաստենչ և աշխատասեր զարմիկը հորեղբոր հետևությամբ զբաղվում է բանահավաքչությամբ: 1899 թ. նա մոկաց և արարատյան բարբառներով գրի է առնում հայկական ժողովրդական էպոսի երկու տարբերակ, որոնք տպագրվում են նախ «Ազգագրական հանդեսում»³, այնուհետև՝

---

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս **Աբեղեան Ա.**, «Մասնայ ծոեր» // «Ազգագրական հանդես», գիրք VII-VIII (Թիֆլիս), 1901, *նույնի՝* «Թլուատ Դաւիթ» // Նույն տեղում, գիրք IX, 1902:

առանձին գրքով¹: Նա, փաստորեն, հայկական էպոսի արարատյան բարբառով տարբերակի առաջին հրատարակիչն է²: Այս ժամանակաշրջանում նա գրի է առել նաև աշուղական և հայ ժողովրդական երգերի ու հանելուկների մի փունջ, որը տպագրվել է Թիֆլիսում հրատարակվող «Լուսն» ամսագրում³:

Այսուհանդերձ, իր ստացած կրթությունն Ա. Աբեղյանը թերի է համարել, ուստի 1900 թ. սեպտեմբերին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի միջնորդությամբ և մի քանի գերմանացի գիտնականների նյութական օժանդակությամբ մեկնել է Գերմանիա, ուսանել Մարբուրգի, Բեռլինի և Լայպցիգի համալսարանների պատմաաստվածաբանական և փիլիսոփայական մասնաճյուղերում (1900-1904 թթ.), որտեղ, բացի գերմաներենից, յուրացրել է նաև մի քանի արևելյան հին լեզուներ⁴:

Գերմանիայում ստացած ուսումնառության առնչությամբ նա իր ինքնակենսագրությունում հետագայում գրել է. «Գերման համալսարաններում աշակերտած եմ մի շարք յայտնի գիտնականների՝ Վունդտ, Դամպերլսե, Հառնակ, Ներման, Էդ. Մեյեր, Յուլիուսեր, Գուրե և այլն: Մասնակցած եմ ուսանողական ընկերությունների, յաճախած եմ պրոֆեսոր Ռադեի հաւաքոյթներին՝ իր տանը և ուրիշ համախմբումների»⁵:

1904 թ. Ա. Աբեղյանը ավարտել է Մարբուրգի համալսարանը՝ ստանալով փիլիսոփայության դոկտորի գիտական աստիճան: Այդ ատենախոսությունը նվիրված էր Աստվածաշնչի հին հայերեն թարգմանությանը, որի առաջին մասն առանձին գրքով 1906 թ. լույս տեսավ գերմաներեն⁶: Այդ առնչությամբ Բոսթոնի «Հայրենիք» շաբաթաթերթը գրել է. «Այդ ամփոփ, բայց հմտալից գործով հեղինակը, խղճատորէն քննութեան կենթարկէ զանազան պարագաներն ու այդ օրուայ տարապայման կացութիւնը, որոնք ծնունդ տուած են մեր թարգմանական գրականութեան փառքը հանդիսացող գործին՝ հայերեն Աստուածաշունչին»⁷:

Գերմանիայում ուսանելու տարիներին Ա. Աբեղյանը շարունակում էր թղթակցել «Լուսն», «Արարատ» հանդեսներին՝ հրատարակելով գրախոսություններ և թարգմանություններ: Իր 20-ամյա հիմնավոր ուսումնառության վերաբերյալ նա հետագայում գրել է. «Էջմիածնի ճեմարանից յետոյ, ուր առել

¹ Տե՛ս **Աբեղեան Ա.**, Ժողովրդական վէպ, Թիֆլիս, 1902:

² Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, Արտ. Աբեղյան // **Գյոթե Յ. Վ.**, Թատերգություններ, թարգմանիչ՝ Արտ. Աբեղյան, Երևան, 1995, էջ 272:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Ղազարյան Խ.**, Բարենորոգչական նախաձեռնությունները Հայ Առաքելական եկեղեցում 19-րդ դարի վերջին քառորդին և 20-րդ դարի առաջին կեսին, Ս. Էջմիածին, 1999:

⁵ Տե՛ս **Աբեղեան Ա.**, Տոհմագրութիւն և ինքնակենսագրութիւն:

⁶ **Abeghian A.**, Zur Entstehungsgeschichte der altarmenischen Bibelübersetzungen, 1906, Marburg.

⁷ «Հայրենիք», 1955, մայիսի 18: Նշենք, որ այս շաբաթաթերթը հետագայում դարձավ օրաթերթ: Կա նաև նույնանուն ամսագիր:

եմ հիմնական կրթութիւնս, եւ որն իր խոր դրոշմն է դրել իմ դաստիարակութեան եւ բնավորութեան վրա, Ներսիսեան դպրոցը, ուր նախապէս սովորել եմ որոշ տարիներ և մանավանդ յետոյ պաշտօնավարել երկար ժամանակ, կազմում են իմ կեանքի գլխավոր հանգրուաններից մէկը: Գերմանիայում անցկացրած ուսանողական տարիներս, որ նմանապէս իրենց դրոշմը դրին ինձ վրայ, լրացրին եւ ամբողջացրին իմ ուսման եւ դաստիարակութեան գործը»¹:

Գերմանիայից Ա. Աբեղյանը մեկնել է Սանկտ Պետերբուրգ, որտեղ 1905 թ. հունվար-օգոստոս ամիսներին նշանավոր հայագետ Նիկողայոս Մառի ղեկավարությամբ և հանձնարարությամբ աշխատել է Ասիական թանգարանում: Այնուհետև նա վերադարձել է Թիֆլիս և լծվել մանկավարժական, բանասիրական, թարգմանչական և հասարակական գործին:

1905-1919 թթ. Ա. Աբեղյանը զբաղվել է ուսուցչությամբ և տարբեր պատասխանատու պաշտոններ վարել Ներսիսյան դպրոցում (1913-1915 թթ.՝ փոխտեսուչ), Հովնանյան օրիորդաց դպրոցում (հոգաբարձուների խորհրդի փոխնախագահ) և պետական գիմնազիաներում²: Այս հաստատություններում նրա մշակած կրթաեղանակով դասավանդվում են հայոց լեզու, գերմաներեն, կրոնի պատմություն և աշխարհագրություն: Ա. Աբեղյանն անդամակցում է նաև Կովկասի մի շարք հայկական կազմակերպությունների և ընկերությունների վարչական մարմիններին, «Նոր դպրոց» մանկավարժական հանդեսի խմբագրական կազմին (1908-1913), թղթակցում Թիֆլիսի «Ազգագրական հանդես», «Հառաջ», «Հորիզոն» (1905-1918) և այլ պարբերականների, հանդես գալիս նաև հրապարակային դասախոսություններով³:

1905 թվականից Ա. Աբեղյանն անդամակցել է Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը, սակայն ժամանակակիցների վկայությամբ՝ եղել է «կուսակցության գործուն կյանքեն հեռու»:

Բեղուն է այդ տարիների նրա թարգմանչական, մանկավարժական և գիտական գործունեությունը: 1905-1906 թթ. նրա թարգմանությամբ Թիֆլիսում լույս են տեսել գերմանացի նշանավոր տնտեսագետ, սոցիոլոգ Վերներ Ջոմբարտի երկու ուսումնասիրությունները⁴, որոնցից մեկի կապակցությամբ «Մուրճի» թղթակիցը գրել է. «Պ. Արտաշէս Աբեղեան, ինչպես երևում է, թարգմանչական ձիրք ունի: Բնագիրը հայերէնացրած է, իսկ հայերէնը՝ կանոնաւոր»⁵:

---

¹ Աբեղեան Ա., Տոհմագրութիւն և ինքնակենսագրութիւն:

² Տե՛ս Արտ. Աբեղյանի դատեր հեղինակված Արտ. Աբեղյանի կենսագրականը // Հայկականություն-Արիականություն, Երևան, 2001, էջ 107:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս **Ջոմբարտ Վ.**, Թե ինչո՞ւ մեր օրերում ամենքին հետաքրքրում են տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական հարցեր, Թիֆլիս, 1905, *նույնի՛*՝ Բանուորական հարց, Թիֆլիս, 1906:

⁵ «Մուրճ», 1905, թիվ 10, էջ 154:

1906 թ. Ա. Աբեղյանը Թիֆլիսում հրատարակել է նաև իր «Դեմոկրատական ընտրություններ» գրքույկը¹, որը Ռուսաստանի պատմության ամենաբախտորոշ ժամանակաշրջաններից մեկում, երբ ամեն գնով ճնշվում էր ռուսական առաջին հեղափոխությունը, ներկայացնում էր նոր կյանք կառուցելու հիմքը՝ ժողովրդավարությունը: Այսպես կատարված սա շատ համարձակ քայլ էր, եթե նկատի առնենք, որ Ռուսաստանը, ինչպես Ա. Աբեղյանն էր նշում, «արյունոտ ռեակցիայի մեջ էր»²:

1908 թ. Ա. Աբեղյանը ճամփորդել է Արևմտյան Եվրոպայում (Գերմանիա, Բելգիա, Հոլանդիա, Շվեյցարիա) և Թուրքիայում, իսկ Թիֆլիս վերադառնալուց հետո՝ 1909 թ. հունվարին, ամուսնացել ջալալօղլեցի (Ստեփանավան) կալվածատիրոջ դստեր՝ Նատալյա Իսրայելյանի հետ, ունեցել երկու զավակ՝ Վաչե և Ռուզան անուններով:

1909 թ. լույս է տեսել մոտավորապես 10 հազար բառ և ուղղագրական կանոններ պարունակող՝ Ա. Աբեղյանի կազմած «Ուղղագրական բառարանը» (որպես ուսումնական օժանդակ ձեռնարկ), որը դրվատանքի է արժանացել հայ մանկավարժության նահապետ Ղազարոս Աղայանի կողմից: Շահեկան որոշ դիտողություններ անելուց հետո նա հաջողություն է մաղթել իր երիտասարդ գործընկերոջը, որը, նրա կարծիքով, «ըստ ամենայնի ուղիղ շաղի վրայ է կանգնած մայրենի լեզվի ուսուցման վերաբերությամբ»³: Այս աշխատանքը չորս անգամ վերահրատարակվել է և մինչև այսօր չի կորցրել իր գործնական նշանակությունը: Նա Մ. Աբեղյանի և Մամբրե Մատենձյանի հետ մեկտեղ ձեռագիր տպատառերով կազմել և հրատարակել է «Գրագետ» վերնագրով ուղղագրական հոդվածների երեք պրակները⁴, որոնք հետագայում ունեցել են մի քանի հրատարակություններ:

1907-1914 թթ. Ա. Աբեղյանը լույս է ընծայել նաև աշխարհագրության դասագրքեր և ձեռնարկներ⁵: Աշխարհագրության բնագավառում Արտ. Աբեղյանի կատարած հսկայական աշխատանքը XIX դարավերջի և XX դարասկզբի հայ իրականության մեջ բացառիկ երևույթ էր, քանզի այդ ժամանա-

---

¹ 1917 այն վերահրատարակվել է «Ժողովրդավարական ընտրություններ» վերնագրով:

² Տե՛ս **Աբեղյան Ա.**, «Դեմոկրատական ընտրություններ», 1906 թ., Թիֆլիս:

³ «Մուրհանդակ», 1909, թիվ 27:

⁴ Տե՛ս **Աբեղյան Մ., Աբեղյան Ա., Մատենձյան Մ.**, Գրագետ: Ուղղագրական ձեռագիր յօդուածներ, Թիֆլիս, 1908:

⁵ Տե՛ս **Աբեղյան Ա.**, Աշխարհագրութեան դասագիրք (ըստ Բվանովի, Կրուբերի և ուրիշների), մաս 1-3, Թիֆլիս, 1907-1913, *նույնի՛* Հայրենագիտութեան ուսուցումը. ուղեցոյց դասատուների համար, Թիֆլիս, 1910, *նույնի՛* Աշխարհագրական գրոյցներ, Թիֆլիս, 1912, *նույնի՛* Հայաստանի աշխարհագրութիւն (այստեղ հեղինակը գուգակցել է Հայաստանի հին ու նոր պատմական աշխարհագրությունը, առաջին անգամ օգտագործել է գունավոր քարտեզներ), Թիֆլիս, 1914, *նույնի՛* Հայաստանի մեծադիր քարտեզ ըստ Լինչի և Օսվալդի (գունավոր տպագրությամբ), Թիֆլիս, 1914, *նույնի՛* Հայաստանի և դրացի երկրների քարտեզ ըստ Լինչի և Օսվալդի, Թիֆլիս, 1915:

կահատվածում մենք բավական սակավաթիվ աշխարհագրագետներ ենք ունեցել: Հայաստանի «Աշխարհագրության դասագիրքը» և «Հայաստանի մեծադիր քարտեզն ըստ Լինչի և Օսվալդի» բարձր գնահատականի են արժանացել մամուլում և ունեցել են հինգ հրատարակություն: Այդ մասին դրվատանքի խոսքեր է ասել հայ պատմագիտության ռահվիրան՝ Լեոն. «Այս քարտեզում նկատում է շատ ճաշակաւոր դասաւորում և նուրբ գննողական կարողութիւն, որը եւ տուել է մի շատ վայելուչ ամբողջականութիւն: Նա ամենալիակատարն է մինչեւ այժմ լոյս տեսածներից ունի իր մէջ շատ մանրամասնութիւններ: Այսպէսով՝ հայրենագիտութեան համար մենք մի գեղեցիկ ձեռնարկ ունինք, և որքան նա շատ տարածուի, այնքան այդ հանգամանքն ապացոյց կը դառնայ, թէ մենք աւելի պարտաճանանչ ենք դառնում մեր հայրենիքի վերաբերմամբ»¹:

1918 թ.՝ Հայաստանի անկախացումից հետո, Ա. Աբեղյանը Թիֆլիսից գալիս է Երևան՝ նպատակ ունենալով իր իմացությունը ծառայեցնել մանուկ հանրապետության ձևավորման և կայացման գործին²: Նա ընտրվում է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ, խորհրդարանի դաշնակցական պատգամավորական խմբի ղեկավար: Սակայն, էությունը գրչի մարդ լինելով, նա չէր կարող կտրվել գիտական և գրական աշխատանքից, ուստի շարունակում է հրապարակախոսական հոդվածներ տպագրել Երևանի «Հառաջ» պարբերականում: Ժամանակակիցներից Խոսրով Թյունջյանը «Ազդարար» հանդեսում հետագայում գրել է. «Ա. Աբեղյանի ներկայությունը քաղաքական ասպարեզի մէջ թյուրիմացութիւն մըն էր, և առաւել իր մասնակցութիւնը Երևանի արտակարգ դատարանի կազմին 1920-ի մայիսի բոլշեւիկեան խռովութիւնները զսպելու համար»³:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման օրը՝ դեկտեմբերի 2-ին, Ա. Աբեղյանը մի քանի ընկերների հետ միասին մեկնում է Թիֆլիս, առժամանակ հաստատվում այնտեղ, իսկ երբ 1921 թ. փետրվարի 25-ին խորհրդայնացվում է նաև Վրաստանը, Բաթումով անցնում է Կ. Պոլիս և կրկին լծվում մանկավարժական, գիտական և թարգմանչական աշխատանքին: Այնտեղ նա դասավանդում է Եսայան օրիորդաց վարժարանում (1921-1922 թթ.), դասախոսություններով հանդես գալիս Կեդրոնական վարժարանում՝ նյութ դարձնելով կովկասահայ զարթոնքը, թատրոնը, գրականությունը, ինչպես նաև Հայաստանի բնաշխարհն ու նրա հարստությունները, լուսաբանում է Դորպատի համալսարանի դերն ազգային վերածննդի գործում, անդրադառնում Խ. Աբովյանին, Մ. Նալբանդյանին, Ռ. Պատկանյանին, Ավ. Ահարոնյանին, Հովհ. Թումանյանին, Ավ. Իսահակյանին: Ժամանակակիցները ասում էին, որ «Կեդրոնականի նրա դասախոսություններին այնքան

¹ «Հորիզոն», 1914, թիվ 134:

² Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 276:

³ «Ազդարար» (Բեյրութ), 1955, թիվ 162:

մարդ էր ներկա լինում, որ ամենամեծ դահլիճը անգամ նեղություն էր անում»¹:

Կ. Պոլսում՝ Արևմտահայ մշակութային կենտրոնում, Ա. Աբեղյանն արևմտահայերենով վերահրատարակում է «Ընդհանուր աշխարհագրություն» և «Հայաստանի աշխարհագրություն» դասագրքերը, թղթակցում «Ճակատամարտ» թերթին, որի «Արծիվ գրատուն» տպարանում 1922 թ. լույս է ընծայում ռուս արձակագիր Ա. Կուպրինի «Սուլամիթ» վիպակի բարձրարժեք վարպետությամբ կատարված թարգմանությունը²:

1922 թ. աշնանն Ա. Աբեղյանն ընտանիքով վերջնականապես տեղափոխվում է Գերմանիա, բնակություն հաստատում Բեռլինի Շառլոտենբուրգ թաղամասում³ և իր գլխավոր առաքելությունը համարում գերմանացիներին ներկայացնել Հայաստանը, հայոց պատմությունը և հայ մշակույթը՝ իրավամբ ստանձնելով այն դերը, որը Ֆրանսիայում իրականացնում էր Արշակ Չոպանյանը:

Գերմանիայում բնակության առաջին տարիները այդքան էլ դյուրին չէին Ա. Աբեղյանի և նրա ընտանիքի համար, քանզի 1922-1923 թթ. Գերմանիան գտնվում էր տնտեսական լուրջ ճգնաժամի մեջ: Ա. Աբեղյանը փորձում էր իր սոցիալական ծանր վիճակը հարթել՝ թղթակցելով «Հայրենիք» թերթին: Հետագայում իր ինքնակենսագրությունում նա այսպես ներկայացրեց այդ իրավիճակը. «Հայրենիք» թերթից ստանում էի 15-20 դոլար: Եկամուտը թեև չնչին էր, սակայն հնարավոր էր ապրել»⁴:

Չնայած սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմաններին՝ իր գործի անխոնջ նվիրյալ Ա. Աբեղյանը Գերմանիայում նոր թափով է շարունակում իր գիտական գործունեությունը: 1922-1924 թթ. նա վերապատրաստում է անցնում Բեռլինի իր ուսանած համալսարանում: 1925 թ. նա դիմում է Պրուսիայի կրթական նախարարին՝ առաջարկելով Բեռլինի համալսարանին կից Արևելյան լեզուների սեմինարում (Seminar für Orientalische Sprachen) բացել հայագիտության ամբիոն⁵: Նրա դիմումը պաշտպանում են մի քանի անվանի գիտնականներ: Դրական պատասխանը չի հապաղում, և Ա. Աբեղյանը նշանակվում է հայերենի դասախոս: Հարկ է նշել, որ 1926-1945 թթ.՝ Բեռլինի համալսարանում աշխատելու տարիներին, Ա. Աբեղյանի կողմից պատրաստվում են մի շարք գերմանացի հայագետներ, որոնք միաժամանակ հայամետ

---

¹ Բախչինյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 276-277:

² Տե՛ս Կուպրին Ա., Սուլամիթ, ռուսերեն բնագրեն թարգմանեց Ա. Աբ., Կ. Պոլիս, 1922: Տե՛ս նաև երկրորդ հրատարակությունը՝ Սելանիկ, 1931:

³ Շառլոտենբուրգը մինչև 1920 թ. եղել է առանձին քաղաք, իսկ դրանից հետո դարձել է Բեռլինի թաղամաս և հայտնի է, որպես ռուսական վտարանդիության կենտրոն: Հենց այս թաղամասում է 1921 թ. Սողոմոն Թեհլերյանը վրեժխնդիր եղել հայ ժողովրդի դահլիճ Թալեաթից:

⁴ Աբեղյան Ա., Տոհմագրություն և ինքնակենսագրություն:

⁵ Տե՛ս Բախչինյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 277:

և հայասեր մարդիկ էին (Գունտեր Ռայխենկրոն, Հայնրիխ Շեդեր, Եչկե և այլք):

Ա. Աբեդյանը մեծ հեղինակություն էր վայելում Գերմանիայի թե՛ հայկական և թե՛ գերմանական շրջանակներում, և հենց նրա դիմումի համաձայն՝ 1928 թ. Բեռլինի քաղաքային վարչությունը քաղաքի նորաբաց փողոցներից մեկը անվանակոչեց “Armenische Straße” («Հայկական փողոց»), որտեղ կենտրոնացված էին հայկական դպրոցները, տպարանները, հայ գաղութային միության և հայ մշակույթի կենտրոնները:

Ա. Աբեդյանը մեծ նվիրումով ու եռանդով ներգրավված էր Գերմանիայի հայ գաղութի կյանքում տեղի ունեցող իրադարձություններին և աշխատանքներին: Ժամանակակիցներից Արշակ Սարգսյանը գրում էր. «Պեռլին՝ Ա. Աբեդյանի փոքր բնակավայրը, հավաքատեղի մըն էր, կենտրոնավայր մը, այդ փոքրիկ գաղութին մեջ հայութեան ոգին վառ պահողը Աբեդյանն էր»¹: Ա. Աբեդյանը տարիներ շարունակ եղել է Գերմանիայի Հայ գաղութային միության վարչության անդամ կամ նախագահ: Նա նաև ջերմ հայասեր Յոհաննես Լեփսիուսի հիմնադրած Գերմանա-հայկական ընկերության փոխնախագահն էր, իսկ 1937-1944 թթ. դոկտոր Պաուլ Ռոհրբախի հետ միասին խմբագրել է այդ ընկերության՝ գերմաներեն հրատարակվող «Հայաստան» պարբերականը²:

Ա. Աբեդյանի մեծ հեղինակության վառ վկայությունն էր նաև նրա անդամակցությունը Գերմանիայի գրողների միությանը: Այդ տարիներին նա թղթակցել է գերմանական մի շարք ամսագրերի՝ գրելով հայ ժողովրդական ավանդությունների, բանահյուսության, երգահանների, հայ-գերմանական մշակութային հարաբերությունների մասին, ներկայացրել Հայաստանի գիտական հիմնարկները, գերմաներեն թարգմանել հայ գրականության լավագույն նմուշներից, որոնց մի մասը տպագրել է գերմանական մամուլում: Նա հայերենից գերմաներեն է թարգմանել և հրատարակել հայ հեղինակների արձակ գործերն ամբողջացնող “Armenische Erzählungen” («Հայկական պատմվածքներ») վերնագրով մի հատընտիր, որն առ այսօր անտիպ է: Գերմաներեն է թարգմանել նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներն ամփոփող «Հայկական ժողովրդական բանահյուսություն» ժողովածուն, որում զետեղել է թե՛ հայ միջնադարյան բանահյուսությունը և թե՛ հեղինակային նմուշները, հեղինակել «Հայկական պատմվածքի անթոլոգիա» աշխատությունը: Այս մեծածավալ աշխատությունները ևս մնացել են անտիպ: Միաժամանակ, Ա. Աբեդյանը հայերեն է թարգմանել գերմանական գեղարվեստական գրականության որոշ լավագույն նմուշներ³:

¹ «Հայրենիք», 1955, մայիսի 18:

² Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 278:

³ Տե՛ս **Գյոթե Յ. Վ.**, Ընտիր երկեր, վեց հատոր, Կահիրե, 1953, *նույնի՛* Թատերգություններ, թարգմանիչ՝ Արտ. Աբեդյան, Երևան, 1995:

1936 թ. «Արևելյան լեզուների սեմինարի դասագիրք» շարքով գերմաներեն լույս է տեսել Ա. Աբեղյանի՝ «Նոր հայերենի քերականություն» ձեռնարկը, որը նախ համառոտ ներկայացնում է հայոց լեզվի և գրականության պատմությունը, ապա՝ արևելահայերենի և արևմտահայերենի (սեղմ՝ նաև գրաբարի) քերականությունը¹: Գիրքը, որտեղ զետեղված են նաև ծաղկաքաղ-ընթերցարան և հայերեն-գերմաներեն ընդարձակ բառարան, համարվել է «հայ լեզուի առձեռն համայնագիտակ»²: Սակայն, դժբախտաբար, այս գրքի տպաքանակի մեծ մասը, ինչպես նաև հայերեն-գերմաներեն երկհատոր ընդարձակ՝ հազար էջանոց բառարանը³, որի մեկ երրորդը նույնիսկ տպագրվել էր, այլ ձեռագրերի հետ մեկտեղ ոչնչացան Լայպցիգի և Բեռլինի օդային ուժերի թռիչքի ժամանակ: Այդուհանդերձ, Ա. Աբեղյանը չընկճվեց և շարունակեց ստեղծագործել և թարգմանել:

1940 թ. Բեռլինում գերմաներեն լույս տեսան Ա. Աբեղյանի «Հայ ժողովրդական էպոսը» և «Հայաստանը 1940 թ.» աշխատությունները⁴: Այդ տարիներին նա համագործակցում է նաև “F. A. Brockhaus” հրատարակչության հետ և Հայաստանին ու հայությանը նվիրված հոդվածներով հանդես գալիս համանուն նշանավոր հանրագիտարանի էջերում:

Ա. Աբեղյանի հասարակական-քաղաքական գործունեության ամենակարևոր փուլն առնչվում է Գերմանիայի պատմության այն ժամանակաշրջանին, երբ իշխանության դեկր նացիստների ձեռքում էր: Այս ժամանակահատվածում Ա. Աբեղյանի ծավալած գործունեությունը, որը բախտորոշ նշանակություն ունեցավ հայության մի ստվար զանգվածի համար, դեռևս պատշաճ գնահատանքի չի արժանացել: Նա և նրա համախոհները հսկայածավալ աշխատանքի միջոցով պատնեշեցին Գերմանիայում ծայր առած հակահայկական տրամադրությունները:

1933 թ. Գերմանիայում իշխանության եկած նացիոնալ-սոցիալիստների ծավալած հակահրեական լայնածավալ գործընթացներին զուգահեռ երկրում նաև հակահայկական շարժում սկսվեց⁵: Հերթական դեկրետը ծանուցեց, որ բոլոր ոչ արիական հավաքականությունները՝ գլխավորապես սեմական ժողովուրդները, այդ թվում՝ հայերը, որոնք, իբր թե, ցեղակցական ընդհանրություններ ունեն հրեության հետ, պետք է հեռանան Գերմանիայից:

Հակահայկական շարժումը սկսում էր թափ հավաքել: Տպագրվում էին բազմաթիվ հոդվածներ, որտեղ հայերը համարվում էին հրեական ծագում

---

¹ Տե՛ս **Abeghian A.**, Neuarmerische Grammatik, Lehrbücher des Seminars für orientalische Sprachen, Berlin-Leipzig, 1936 (2012 թ. այն վերահրատարակվել է Բոննի համալսարանի կողմից):

² «Բազմավեպ», 1937, թիվ 2-5, էջ 110:

³ Տե՛ս **Abeghian A.**, Deutsch-Armenisches Wörterbuch, Berlin, 1944:

⁴ Տե՛ս **Abeghian A.**, Das armenische Volksepos, Berlin, 1940, *idem* : Armenien 1940, Berlin, 1942:

⁵ Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, Արտաշես Աբեղյանի կյանքի ժամանակը // «Գարուն», 1995, թիվ 7, էջ 67:

ունեցող ոչ արիական ժողովուրդ, որը զգալի ներդրում է ունեցել համայնավարության տարածման և բոլշևիկյան վարչակարգի հաստատման գործում: Վկայակոչվում էին հայերի և հրեաների զանազան «ընդհանուր հատկանիշներ» և նույնիսկ նշվում էր նրանց պատմական ճակատագրերի միանմանության մասին¹: Եթե այդ տեսակետը հաստատվեր, ապա հրեաների նման հայերը ևս դատապարտված կլինեին ոչնչացման²:

Գերմանիայում բնակվող 5000-7000 հայերը, անակնկալի եկած, չգիտեին իրենց անելիքը: Առաջին քայլը ձեռնարկեց Ա. Աբեդյանը, ով, մոտ լինելով միջազգային ճանաչում գտած գերմանացի գիտնականների, պատմաբանների և մշակութային գործիչների հետ, օգտագործելով հայ-գերմանական կապերն ու մշակութային միությունների հնարավորությունները, անմիջապես կազմակերպեց հանդիպումներ՝ վիճարկելով հակազիտական այդ տեսակետը: Նման վտանգավոր մտայնության տարածման և խորացման առաջն առնելու համար «Գերմանական առաքելություն Արևելքում» կազմակերպության պարբերականներում մեկը մյուսի էտևից հրատարակվում էին ծավալուն ուսումնասիրություններ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և ազգաբանական, կրոնական ու լեզվամշակութային առանձնահատկությունների վերաբերյալ, որոնցով հիմնավորվում էր նրա պատկանելությունը արիական ռասային³: Զուգահեռաբար վկայակոչվում էին նաև անցյալի ականավոր գիտնականների՝ Կարլ Ֆրիդրիխ Նոյմանի, Հայնրիխ Հյուբշմանի, Յոզեֆ Մարկվարտի և այլոց հետազոտություններն ու տեսակետները հայ ժողովրդի մասին⁴: Այդ պարբերականներից մեկում լույս տեսած «Հայերը հրեաներ չեն» կոչում գերմանացի մի շարք հեղինակներ փաստում էին, որ հայերը հնագույն քրիստոնյա ժողովուրդ են և իրենց ծագումով հնդգերմանացիներ են: Նաև նշվում էր, որ ով պաշտպանում է այդ թյուր պնդումը, դրսևորում է պատմության անբավարար իմացություն և ստորացնում է մի ժողովրդի, որը դեռ համաշխարհային պատմական առաքելություն ունի Արևելքի ապագայի հարցում⁵:

Այլ գաղափարակից կազմակերպությունների, մասնավորապես Գերմանա-հայկական ընկերության հետ սերտ համագործակցությամբ ամիսներ շարունակ ծավալվող այդ գրապայքարը, որում ներգրավվեցին նաև գիտական, կրոնական և քաղաքական հեղինակություններ, այդ թվում Կ. Ֆ. Լեհման-Հաուպտը, Պ. Ռոհրբախը, Յ. Ռիխտերը, Մաքսոնիայի դուքս ֆոն Մաքսը, Յ. ֆոն Լեերսը և այլք, հասավ իր ցանկալի նպատակին. գերմանական լրատվամիջոցներում հայերի և հրեաների ռասայական նույնացմանը միտող

¹ Տե՛ս Die Armenier – keine Juden // “Orient im Bild”, 1933, S. 32:

² Տե՛ս **Балаян Д.**, 60 лет тому назад // «Юсисапайл», М., 2002, № 125, с. 6:

³ Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002, էջ 463:

⁴ Տե՛ս Rassentum der Armenier // “Der Orient”, 1933, S. 65-66:

⁵ Տե՛ս Die Armenier – keine Juden, S. 32:

քարոզարշավը դադարեց, և 1933 թ. հուլիսի 3-ին Գերմանիայի ՆԳ նախարարի հրամանագրով, «Մասնագիտական ծառայության վերականգնման օրենքին համապատասխան»՝ հայ անունը (Armenien) զետեղվեց արիական ցեղերի անվանացանկում (ի դեպ՝ այբբենական կարգով գրավելով առաջին տեղը)¹: Այդ ցանկերը բաժանվեցին ոստիկանատներին և ներքին գործոց նախարարության հրամանով հայերին՝ որպես արիացիների, տրվեցին հատուկ վկայագրեր, որոնք անձեռնմխելիության երաշխիք դարձան²: Այս հրամանագրից հետո մամուլում դադարեց հակահայկական հողվածների լույսընծալը:

Այս հաղթանակը մեկընդմիջտ ապահովագրելու և հետագայում այլևայլ նենգափոխումների և կեղծումների հնարավորությունը բացառելու նպատակով 1934 թ. սկզբին Բեռլինի Գերմանա-հայկական ընկերությունը (նախագահ՝ Պ. Ռոհրբախ, փոխնախագահ՝ Ա. Աբեղյան) Պոտսդամում Ա. Աբեղյանի նախաձեռնությամբ և անմիջական ջանքերով գերմաներեն հրատարակեց «Armeniertum-Ariertum» («Հայկականություն-Արիականություն») ժողովածուն: Գիրքը բովանդակում է Եվրոպայի մի շարք նշանավոր գիտնականների և հանրային գործիչների (Հանս Հայնրիխ Շեդեր, Յոհաննես ֆոն Լեերս, Կառլ Ռոթ, քահանա Գերհարդ Քլինգե, Էվալդ Շթիռ, Եոզեֆ Ստրիժիգովսկի, ֆոն Մաքս, Ռիխարդ Շեֆեր, Պաուլ Ռոհրբախ) ուսումնասիրությունները՝ նվիրված հայ ժողովրդի և հայկական մշակույթի պատմությանը: Հողվածների հեղինակները տարբեր տեսանկյուններից հիմնավորում էին հայերի արիական ծագումը: Ինքը՝ Բեռլինի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Ա. Աբեղյանը, այս ժողովածուում հանդես է եկել «Նորդիկ տիպեր Հայոց մեջ» հողվածով³: Գիրքն արագորեն տարածվեց Գերմանիայով մեկ և անմիջական ազդեցություն ունեցավ:

Բայց ահա մի քանի տարի անց՝ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի հենց սկզբին, հայերի արիական ծագումը կրկին կասկածի տակ դրվեց: Գերմանական շատ թերթեր արդարացնում էին 1915 թ. հայկական կոտորածները, նացիստական մարդաբանական գիտությունը հայերին նորից դատում էր ոչ արիական ժողովուրդների շարքում: Բեռլինում պաշտոնապես հայտարարում էին, որ հայերն անցել են Գերմանիայի թշնամիների կողմը և այլն: Վտանգված էր Գերմանիայի, ինչպես նաև նրա ռազմակալած երկրների շուրջ կես միլիոն հայության գոյությունը: Բուլղարիայում, Ռումինիայում և այլ երկրներում հակահայկական տրամադրություններ էին իշխում: Բուլղարական որոշ թերթեր և կազմակերպություններ կոչ էին անում հայերի հետ վարվել այնպես, ինչպես հրեաների, նրանց արտաքսել երկրից, իսկ

---

¹ Տե՛ս **Հայրունի Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 464:

² Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, Արտաշես Աբեղյանի կյանքի ժամանակը, էջ 68:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 67-68:

Ռումինիայի վարչապետ Անտոնեսկուն հանձնարարել էր հայաշատ քաղաքներից տեղահանել հայերին:

Ա. Աբեղյանն իր գերմանացի համախոհների հետ կրկին գործի անցավ, «ամեն դուռ բխեց, խօսեցաւ, լուսաբանելով նացի ազդեցիկ շրջանակները, յօգուտ Հայութեան: «Դուռ բխել»-ը ըսելու ձև մըն է, որ սակայն նացիներու պարագային բոլորվին տարբեր, չարագուշակ բան մը կը նշանակէր յաճախ: Կրնայիր դուռէ մը ներս մտնել և ա՛լ դուրս չելլել»¹: Մասնավորապէս, 1939 թ. գերմանական իշխող կուսակցության “Der Völkischer Beobachter” պաշտոնաթերթի հակահայկական հոդվածին առաջինը նա ուժեղ հակահարված տվեց: Գերմանական ռասիզմի գլխավոր գաղափարախոսներից մեկի՝ Ալֆրեդ Ռոզենբերգի² ղեկավարությամբ հայերի ծագման և հայոց պատմության հարցերով սկսեց զբաղվել գիտնականներից բաղկացած մի խումբ³: Որոշ ժամանակ անց Ա. Ռոզենբերգը Հիտլերին հանձնեց մի զեկուցագիր, որտեղ, գիտական սկզբնաղբյուրների վրա հենվելով, փաստվում էր հայերի արիական ծագումը: Միաժամանակ նշվում էր, որ հայերենը հնդգերմանական լեզվաընտանիքին է պատկանում, իսկ հայերը հին «արիացիների» ուղղակի ժառանգներն են⁴:

1942-1943 թթ. Ա. Աբեղյանը կարողացավ Շտուտգարտում վերահրատարակել «Հայկականություն-Արիականություն» գրքույկը, որը մեծապես նպաստեց թնջուկի վերջնական լուծմանը և փրկության խարխախ նետեց պատերազմի ընթացքում Գերմանիայի գրաված տարածքներում ապրող շուրջ 500.000 հայությանը: «Հոս հարցնել հարկաւոր է,- գրում է դեպքերի ականատես Մանասէ Սևակը,- թե ի՞նչ պիտի ըլլար այս կէս միլիոն հայերուն ճակատագիրը, եթէ նախախնամական դեր մը կատարած չըլար պրոֆ. Աբեղեան, տոքթ. Ռորպախի հետ խեղդելով այդ հակահայ և թրքական ոխերիմ շարժումը իր օրրանին մեջ»⁵: Հիրավի, պատասխանը պարզ է: Եթէ Ա. Աբեղյանը մինչ այդ ոչինչ արած չլինէր և կամ այդուհետև ոչինչ չանէր իր ժողովրդի համար, ապա լոկ այդ սխրանքի համար, որի արդյունքը բազմահազար հայերի փրկությունն էր, արժէ նրա անունը դասել մեր ամենաերախտավոր ազգային գործիչների շարքը⁶:

Այսպէս՝ նացիստների իշխանության ժամանակահատվածում Գերմանիայում, բացի վերոնշյալ «Հայկականություն-Արիականություն» գրքույկից, հրատարակվեցին նաև տասնյակ այլ աշխատություններ՝ հայերի, նրանց արիական պատկանելության, Հայոց ցեղասպանության և հայոց պատմու-

¹ «Հայրենիք», 1975, մարտի 16:

² Նա հետագայում դարձավ ռազմակալված արևելյան տարածքների նախարարը:

³ Տե՛ս **Աбрамян Э. А.**, *Забывтый легион*, Ереван, 2005, с. 22-23:

⁴ Տե՛ս «Հայկականություն-Արիականություն», Երևան, 2001, էջ 24:

⁵ «Հայրենիք», 1955, հունիսի 10:

⁶ Տե՛ս **Բախիճյան Հ.**, Արտաշես Աբեղյանի կյանքի ժամանակը, էջ 68:

թյան մասին: Դրանց թվում էին «Գերմանական արիական պետության արևելյան դարպասների պահապանները», «Հայերը և Հայաստանը», «Նարեկացի», «Հայերը ընդհանուր պայքարում», «Զեյթուն», «Հայերի և գերմանացիների պատմական բարեկամությունը», «Քեզ վրա նայում են արիացիներ», «Մեր կամավորների պատմական դերը» և այլ գրքեր¹:

Կասկածից վեր է, որ հայերի արիական ծագման խնդիրն առավելաբար քաղաքական շահարկման առարկա էր, քան զուտ գաղափարախոսական իրողություն: Առավել ևս էթե նկատի ունենանք, որ բազմապիսի փաստեր ապացուցում են այդ հակահայկական քարոզչության ֆինանսավորումը և հրահրումը Թուրքիայի կողմից: Իսկ այդ գործում իրենց մեծ դերն էին կատարում Անկարայից գործուղված և նացիստների կողմից քաղաքական նկատառումներով գրկաբաց ընդունված թուրք գործակալները:

Ա. Աբեղյանը չէր կարող այդ ժամանակ միայնակ գործել և ջանում էր ընդլայնել համախոհների քանակը: Դոկտոր Ռոհրբախից նա տեղեկանում է Նժդեհի այդ շրջանի նախաձեռնումների մասին, նամակագրություն հաստատում նրա հետ: 1941 թ. դեկտեմբերի 4-ի թվակիր նամակում նա գրում էր նրան. «Շատ ուրախ եմ, որ իմ տպավորությունները լավ են ըստ ամենայնի, ժամանակները շատ լուրջ են և անհրաժեշտ է ուժերի համախմբում, սպասենք ու հուսանք, որ մեր սիրելի հայրենիքը, նաև մեր բնագավառ Նախիջևանը² լավ օրեր տեսնեն շուտով, և մենք արժանանանք նրանց տեսության»³:

Պատերազմի ամենաթեժ պահերին տարբեր ոլորտներում հայ-գերմանական համագործակցության համար ստեղծվում են մի շարք խմբեր և կազմակերպություններ⁴: 1942 թ. դեկտեմբերի 15-ին Արևելյան գրավյալ շրջանների նախարարության⁵ հովանավորությամբ Բեռլինում ստեղծվում է Հայ ազգային խորհուրդ, որը ներկայացնում էր Եվրոպայի հայության հետաքրքրությունները գերմանական ղեկավարության մոտ, և որի իրական ու գլխավոր նպատակը հայ գերիներին օգնելն էր և հայության ազգային շահերը պաշտպանելը: Հայ ազգային խորհրդի նախագահ է դառնում Ա. Աբեղյանը, իսկ խորհրդի աշխատանքների գործուն մասնակիցներն էին քաղաքական ու ռազմական հայտնի գործիչներ Դրաստամատ Կանայանը (Դրո), Գարեգին Նժդեհը, Աբրահամ Գյուլխանդանյանը (փոխնախագահ), Տիգրան

---

¹ Տե՛ս **Абрамян Э. А.**, նշվ. աշխ. էջ 23-24:

² Նժդեհը ևս ճնշված Նախիջևանից էր: Իսկ նրա ծննդավայր Կզնուտ գյուղը մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա էր գտնվում Ա. Աբեղյանի ծննդավայր Աստապատից:

³ Արտաշես Աբեղյանի անձնական արխիվ, նամակ՝ Գարեգին Նժդեհին:

⁴ Տե՛ս **Абрамян Э. А.**, նշվ. աշխ. էջ 24:

⁵ Այստեղ Հայ ազգային խորհրդի ներկայացուցիչն էր Ա. Աբեղյանի որդին՝ Վաչե Աբեղյանը:

Բաղդասարյանը, Վահան Փափազյանը, Դավիթ Դավիթխանյանը և ուրիշներ:

Հայ ազգային խորհուրդը մի քանի ամիս անց դարձավ Հայ ազգային կոմիտե, որն ուներ մի քանի բաժիններ: 1943 թ. գերմանական կառավարությունը Ազգային կոմիտեները վերածում է Ազգային կառավարությունների՝ այն նպատակով, որ Խորհրդային Միության պարտության պարագայում այդ կառավարությունները արդեն կազմ ու պատրաստ մեկնեին իրենց երկրները և իրականացնեին իրենց գործառույթները: Ա. Աբեղյանը ընտրվում է վտարանդի կառավարության նախագահ: Ըստ ֆոն Հիգենդորֆի վկայության՝ նա մինչև 1943 թ. մնում է Հայաստանի ապագա վարչապետի կարգավիճակում¹: Ըստ նացիստների ծրագրի՝ պատերազմում հաղթելուց հետո պետք է ստեղծվեր «Կովկաս» ռայխսկոմիսարիատը², որը, ըստ որոշ աղբյուրների, պետք է ղեկավարեր հայկական ծագումով և Շիկեդանց ազգանունով գերմանացի մի պաշտոնյա³:

Այդ տարիներին ստեղծվում էին նաև Ազգային լեգեոններ, որոնք պետք է պատերազմում մարտնչեին նացիստների կողմից, իսկ հաղթանակից հետո դառնային իրենց երկրների ապագա բանակների հիմքը: Հայկական լեգեոնի թվակազմը պատերազմի ընթացքում հասավ մինչև 20.000-ի, որի հիմնական մասը կազմում էին Կարմիր բանակի հայ զերիները⁴: Հայ լեգեոնականների գլխավոր նպատակը, սակայն, խորհրդային ուժերի դեմ պատերազմելը չէր: Նրանք այդ կերպ ընդամենը փրկում էին իրենց կյանքը և նույնիսկ հարմար առիթի դեպքում անցնում Կարմիր բանակի կողմը: Հայտնի են նաև դեպքեր, երբ նրանք անցել են պարտիզանական պայքարի շարքերը՝ ընդդեմ գերմանացիների: Ինչպես օրինակ՝ 1944 թ. մայիսին, երբ նրանք Ֆրանսիայում միացան Ֆրանսիական դիմադրական շարժմանը: 1943 թ. գերմանացիները Ազգային լեգեոնները դարձնում են Ազգային միավորյալ շտաբներ: Հայկական շտաբի ղեկավար է դառնում գնդապետ Վարդան Սարգսյանը⁵:

Որպես Հայ ազգային խորհրդի նախագահ՝ Ա. Աբեղյանը շարունակում է կրկին բախել գերմանացի բարձրաստիճան պաշտոնյաների դռները, անձնագոհաբար անցնել մի քաղաքից մյուսը և այդ կերպ հետամուտ լինել Եվրոպայում բնակվող հայության խնդիրների լուծմանը⁶: Ինչպես գրել է Խոսրով Ներսեսյանը «1943-ին, Վիեննա, Միսիթարեաններու վանքին մեկ սրահին մեջ

---

¹ Տե՛ս **Абрамян Э. А.**, Кавказская эмиграция в планах нацистского руководства Германии накануне войны // Вестник Военного университета Министерства обороны РФ, 2007, № 2, с. 88-94:

² Սակայն հետագայում որոշվում է, որ հաղթանակի դեպքում պետք է ստեղծվի «Հայաստան» անանձին ռայխսկոմիսարիատ:

³ Տե՛ս **Абрамян Э. А.**, Забытый легион, с. 24:

⁴ Տե՛ս **Балаян Д.**, նշվ. աշխ., էջ 6:

⁵ Տե՛ս **Абрамян Э. А.**, Забытый легион, с. 25:

⁶ **Բախչիկյան Հ.**, Արտաշես Աբեղյանի կյանքի ժամանակը, էջ 68:

կը լսեի զինքը, իբրև նախագահ Հայ Ազգային Խորհուրդին... Կը խոսեր այդ տխուր օրերուն մեջ հայկական յոյսեր վառ պահելու համար»¹:

Ա. Աբեղյանը անում էր հնարավոր ամեն ինչ Եվրոպայի հայությանը պատերազմի այդ ծանր ժամանակահատվածում աջակցելու համար: Նա այցելում էր տարբեր քաղաքներում գտնվող վիրավորներին, զինվորներին, գերիներին, փորձում որևէ օժանդակություն ցուցաբերել նրանց, հայանպաստ դիմումներով հեղեղում գերմանական ղեկավարությանը: Ավելորդ չէ փաստել, որ անտեսելով յուրաքանչյուր դժվարություն՝ հայ գերիների խնդիրների լուծման համար յոթանասունն արդեն բոլորած հայորդին անգամ Վարշավա է մեկնել²: Վստահաբար կարելի է ասել, որ այդ դժվարին տարիներին մշտաբար են եղել հոգևոր այն լիցքերը, որոնք նա ստացել էր Սուրբ Էջմիածնում ուսանելու տարիներին:

1943 թ. մայիսին Ա. Աբեղյանը ազատվում է Հայ ազգային խորհրդի (կոմիտե) ղեկավարի պաշտոնից և մեկնում Ֆրանսիա, որտեղ մեկ տարի շարունակ խմբագրում է հիմնականում Հայկական լեզուների համար լույս տեսնող «Հայաստան» և «Լեզունական լրատու» շաբաթաթերթերը:

Ա. Աբեղյանի և նրա համախոհների ազգանպաստ գործունեությունը փայլուն օրինակ է այն բանի, թե ինչպես է հնարավոր ամենաանբարենպաստ քաղաքական և ռազմական իրավիճակում անգամ հայանպաստ գործունեություն ծավալել և 100.000-ավոր կյանքեր փրկել: Ա. Աբեղյանը և նրա համախոհները գիտեին, որ վտանգավոր խաղի մեջ են ներգրավվել, այդուհանդերձ գործում էին վճռականորեն: Լինելով հակառակ ճամբարում՝ նրանք ցանկանում էին հայությանը նվազագույն կորստով կամ եթե հաջողվեր՝ նաև ձեռքբերումներով դուրս բերել այդ ավերիչ պատերազմից: Առավել ևս շատ լավ հայտնի է բոլորին, որ թուրքական 26 դիվիզիա, կազմ ու պատրաստ դիրքավորված լինելով Արաքսի երկայնքով, սպասում էին Ստալինգրադի անկմանը՝ Խորհրդային Հայաստան ներխուժելու համար: Սակայն քանի որ պատերազմի ելքը այդ ժամանակ դեռևս կանխորոշված չէր, իսկ պատերազմի սկզբում Գերմանիան հաղթանակ հաղթանակի հետևից էր տանում, ապա Եվրոպայում գտնվող հայ գործիչների գլխավոր մտահոգությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ նոր ցեղասպանության կանխարգելումն էր: Իսկ այն, որ Թուրքիան նման հարմար առիթի էր սպասում դրան ձեռնամուխ լինելու համար, կասկածի տեղիք չէր տալիս:

Հայ գործիչների՝ հայանպաստ նպատակներ հետապնդող, այսպես ասած, «քաղաքական առևտուրը» նացիստների հետ խորհրդային պատմագրության կողմից ներկայացվել է որպես համագործակցություն ընդդեմ Խորհրդային Միության: Այնինչ հարյուր հազարավոր փրկված հայերի կյան-

---

¹ **Համբարձումեան Ռ.**, Նժդեհ, Երևան, 2012, էջ 115:

² «Արմենիա» (Բուենոս Այրես), 1955, մարտի 28:

քերը վառ ապացույցն են այն ամենի, որ խորհրդային պատմաբանների այս տեսակետը սին է և անհիմն:

Բեռլինի անկումից հետո Ա. Աբեդյանն անցնում է հարավային Գերմանիա և վեց տարի ապրում Վյուրթեմբերգի Ռոթվալդ, Թուրինգեն, ապա Շտուտգարտ քաղաքներում: Այստեղ նա մեծ աջակցություն է ցուցաբերում բազում հայ տարագիրների, որոնք իր նման ստիպված էին անցնել Գերմանիայի խորքերը¹:

Նացիստների պարտությունից հետո հայ գործիչներին հաջողվել էր նախկին ռազմագերիների մի մասին տեղափոխել երկրի արևմտյան մասերը, որոնք գրավել էին ԱՄՆ-ի գորամիավորումները՝ այդ կերպ նրանց ազատագրելով ստալինյան մոտալուտ հետապնդումներից: Ա. Աբեդյանը 1945-1946 թթ. Շտուտգարտի հայկական ռազմագերիների ճամբարի դպրոցի տնօրենն էր, իսկ նրա դուստրը՝ Ռուզան Աբեդյանը՝ ճամբարում թարգմանչուհի էր: Մեծ ջանքերի գործադրմամբ խորհրդային հաշվեհարդարից փրկված մոտ չորս հազար մարդու ԱՄՆ-ի իշխանությունների օժանդակությամբ հաջողվեց տեղափոխել Միացյալ Նահանգներ: Այս ամենում ևս Ա. Աբեդյանն իր մեծ ավանդն ունեցավ:

Հարկ է ուշադրությունը բնեռել նրա մեկ այլ հայրենանվեր արարքի վրա, որը ևս բավականաչափ գնահատանքի և լուսաբանման չի արժանացել: 1941 թ., երբ արդեն Ֆրանսիան անձնատվության (կապիտուլյացիա) էր ենթարկվել, Գերմանիայի քարոզչության նախարար Յոզեֆ Գեբելսի հրամանով թալանվում է Փարիզում Պոդոս Նուբարի հիմնած Նուբարյան մատենադարան-թանգարանը, որտեղ բարերարը պահ էր տվել բազում հոգևոր գանձեր՝ ավելի քան 300.000 միավոր նյութ: Լուրը ստանալուն պես Ա. Աբեդյանը մեկնում է Փարիզ և կարողանում կասեցնել թալանը, իսկ պատերազմից հետո հաջողվում է վերադարձնել հափշտակված մյուս ձեռագրերը²:

1951 թվականից մինչև կյանքի վերջը նա ապրել է Բավարիայի մայրաքաղաք Մյունխենում, որի համալսարանի փիլիսոփայության մասնաճյուղում դասավանդել է հայոց լեզու (գրաբար և աշխարհաբար): Այստեղ ևս նա, ինչպես գրեթե ամենուրեք, ապրել է թե՛ աշխատանքային, ստեղծագործական վերելքներով և թե՛ նյութական զրկանքներով, անգամ վտանգներով լի կյանքով³:

---

¹ Տե՛ս **Բախչինյան Հ.**, Արտաշես Աբեդյանի կյանքի ժամանակը, էջ 68:

² Տե՛ս **Բախչինյան Ա.**, Արտաշես Աբեդյանի նամակներն Արշակ Չոպանյանին // «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, թիվ 1, էջ 111:

³ Ա. Աբեդյանի կյանքի և գործունեության մասին լավագույն բնորոշումները նրա մահվանից օրեր անց ներկայացրեց ժամանակի սփյուռքահայ մամուլը: «Աբեդյան մասամբ կը նմաներ Պօղոս Առաքեալի. ինչպես որ Առաքեալը, ուր որ երթար, Քրիստոնեություն կը քարոզեր, նոյնպես Աբեդյան ալ ամէն պարագայի տակ, ամեն ատեն ու ամենուրեք կըլլար դասախօս, ըսէ՝ քարոզիչ հայագիտութեան» // «Հայրենիք», 1955, մայիսի 18: «Իր անհատական կեանքը լուրջ, պատկառագրու և խոնարհամիտ բնատրուծիւնը, իր վիճակէն, բախտէն միշտ գոհ,

Գերմանիայում Ա. Աբեդյանը երբևէ վայր չի դրել գրիչը, անընդմեջ շարունակել է գրականագիտական գործունեությունը: Նա լույս է ընծայել մենագրություններ¹, մշտապես թղթակցել Սփյուռքի գրեթե բոլոր նշանավոր՝ «Հայրենիք», «Հառաջ», «Հուսաբեր», «Արմենիա» և այլ պարբերականներին: Մամուլի էջերում նա տպագրել է նաև մի շարք արժեքավոր հոդվածներ, ինչպես օրինակ՝ «Միջնադարյան հայ առակագրություն» (ուսումնասիրություն և շուրջ 200 առակների արևմտահայերեն փոխադրություն), «Հովհաննես Թումանյան», «Իսրայել Օրի», «Հայ մշակույթի սկզբնավորությունը» և այլն:

Ա. Աբեդյանը վախճանվել է 1955 թ. մարտի 13-ին Մյունխենում՝ հայրենիքի կարոտը սրտում: Կահիրեի «Հուսաբեր» պարբերականը այս առումով գրել է. «Անձրևոտ ու փոթորկոտ, տխուր օր մը, Մինիխի մէջ, օտար հողին յանձնեցինք մեր սիրելիին՝ Արտաշես Աբեդեանի յոգնատանջ ու հայրենակարօտ մարմինը: Չունէինք բուռ մը հայրենի հողէն՝ իր դագաղին վրայ շաղ տալու համար: Իր տարաբախտ այրին Լոռիէն քիչ մը ծաղիկ բերած էր, զոր չորցած վիճակի մէջ կը պահէր: Այդ ծաղիկն էր, որ ցանեցին դագաղին վրայ, գէթ ասով իր տարագիր հոգին քիչ մը ջերմացնելու համար»²: Հիշարժան է նրան տված «Արևելքի» գնահատականը. «Արտաշես Աբեդեան ամեն ինչ ունէր իր երազները վերածելու համար գործի, տարաբախտօրէն միայն հայրենիքը չունեցավ իր ոտքերուն տակ, որպէսզի ամուր ու զօրաւոր խարիսխ մը ունեցած ըլլար, իր անսահման կարելիութիւնները առաւելագոյն համեմատութեամբ արժեցնելու համար»:

Այժմ՝ Արտաշես Աբեդեանի վախճանից տասնամյակներ անց, մենք պետք է, երախտագիտության խոր զգացումները մեր սրտերում, ըստ արժանավույն գնահատենք այդ մեծ հային, ուսումնասիրենք և արժևորենք նրա գործն ու թողած հարուստ հոգևոր ժառանգությունը, որպէսզի գալիք սերունդների առջև նա հառնի իր ամբողջ փայլով ու իրական մեծությամբ:

քիչով գոհացող, իր ապրելակերպը մեր հին վանականներու կեանքը յիշեցնող ճշմարիտ օրինակ մըն էր» // «Արմենիա», 1955, մարտի 28: «Արևելքի իր չարքաշուրթեան միացուցած էր գերմանական կարգապահութիւնը: Հայու ուշիմութեան և թափանցող մտքին միացուցած էր գիտականօրէն պրպտելու, բծախնդրօրէն համադրելու կիրքը: Համեստ, հաճոյակատար, հաւատաւոր» // «Արևելք», 1955, ապրիլի 17:

¹ **Աբեդեան Ա.**, Դորպատի հայ ուսանողութիւնը, Վիեննա, 1942, *նույնի՝* Քերովբե Պատկանեանը Դորպատում, Վիեննա, 1949, *նույնի՝* Ստեփանոս Նազարեան և Դորպատ, Բուենոս Այրես, 1953:

² «Հուսաբեր», 1955, մարտի 17:

**Арутюн Айрапетян – Арташес Абебян:
великий филолог и общественный деятель**

После установления в Армении советской власти многие общественные деятели, деятели культуры и науки покинули свою родину, став изгнанниками, в том числе и великий филолог, литературовед, политический деятель Арташес Абебян, который вынужден был продолжить свою научную и общественную деятельность в Германии. Он играл огромную роль в жизни армянской общины Европы и, в частности, Германии. Наиболее активный период его деятельности связан с приходом нацистов к власти. Именно в этот период Абебян, используя свой авторитет и политический вес, спас сотни тысяч армянских жизней, поскольку наряду с антисемитским движением в Германии также набирали обороты антиармянские движения, спровоцированные и финансируемые со стороны Турции.

В данной статье представлен жизненный путь Арташеса Абебяна, наполненный творческими взлетами, говорится о его ценных произведениях, статьях и других научных исследованиях. Отображается та значительная работа, которую проделали Арташес Абебян и его единомышленники в пользу армян Европы и армянских военнопленных в годы правления нацистов и в последующие годы.

Harutyun Hayrapetyan – Artashes Abeghyan: The Great philologist and public figure

After the establishment of Soviet power in Armenia, many public figures, scientists and artists left their homeland and became exiles, including the great scholar, literary critic, politician Artashes Abeghian, who was forced to continue his scientific and public activities in Germany. He played a great role in the life of the Armenian community in Europe and particularly in Germany. The most active period of his career is connected with the arrival of the Nazis to power. And it was during this period that Mr. Abeghyan using his authority and great influence saved the lives of hundreds of thousands Armenians, as along with the ongoing anti-Semitic movement in Germany anti-Armenian movement was also growing, which was provoked and financed by Turkey.

This article presents Artashes Abeghyan's life filled with creative takeoffs, his valuable works, articles and other scientific studies. It depicts the significant work done by Artashes Abeghian and his supporters for the Armenians in Europe and Armenian war prisoners during the years of the Nazi rule and in the subsequent period.